

משה בר־אשר

איש יהודי היה בשושן הבירה

הפסוק "איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי... איש ימיני" (אסתר ב, ה) לא יכול היה להיכתב בספר מספרי הבית הראשון, לא רק מצד תוכנו, שכן מדובר באיש בן תקופת הבית השני, אלא גם מצד לשונו. בעברית של תקופת הבית הראשון אדם שהוא "איש יהודי" אינו יכול להיות "איש ימיני", כשם ש"איש ימיני" אינו יכול להיות "איש יהודי". **יהודי** בלשון הבית הראשון הוא 'בן שבט (או בן משפחת) יהודה', או 'תושב ארץ יהודה'¹, כגון "וגם כל היהודים אשר במואב" (ירמיה מ, יא; כלומר 'כל בני שבט [או בני ארץ] יהודה אשר ישבו במואב'), כשם **שימיני** או **בן-ימיני** הוא 'בן שבט בנימין' או 'איש מארץ בנימין', כגון "שָׁבַע בן בכרי איש ימיני" (שמואל ב כ, א).² כך הוא גם באשר לכל שמות הייחוס הנגזרים משמותיהם של יתר השבטים או משמותיהם של אנשים אחרים, כמו "הראובני הגדי והמנשי" (מלכים ב י, לג), **קַנְעָנִי** המתייחס אל קַנְעָן האיש (שנזכר בבראשית י, ו, טו) ואל קַנְעָן הארץ, ו**מְצָרִי** המתייחס אל מְצָרִים האיש (שם שם ו, יג) ואל מְצָרִים הארץ. והדברים עתיקים.

יש מחוקרי העברית ומפרשני המקרא שנתנו דעתם לעובדה שהמילה **יהודי** שינתה את הוראתה אחרי גלות עשרת השבטים, והיא מציינת מאז שֵׁם כולל לכל אחד מבני ישראל. אמת הדבר, השינוי לא יכול היה להתרחש לפני גלות עשרת השבטים, אבל לדבר הזה יש להוסיף שינויים שחלו בהוראת המילה רק בראשית ימי הבית השני. **יהודי** הוא תושב מדינת יהודה ("יהוד מדינתא" בארמית, כמובא בעזרא ה, ח), הפחוה הפרסית שהייתה מקום ישיבתם של שבי ציון, ושאליה נתלקטו גם בני שבטים אחרים (בראש כולם היו, כמובן, בני שבט יהודה). ועוד שינוי מהותי חל בהוראתו של השם **יהודי**; מעתה "השם יהודי אינו מציין לא את השבט [...] אף לא את האמונה בלבד, כי אם את העם ואת האמונה, ששניהם אחדות גמורה בהם ואין להפריד ביניהם".³

* דברים אלו התפרסמו לראשונה ב"דף שבועי" (277; פרשת תצוה, שבת זכור תשנ"ט) היוצא מטעם המרכז ללימודי יסוד ביהדות ע"ש הלנה ופאול שולמן, הפקולטה למדעי היהדות - לשכת רב הקמפוס, אוניברסיטת בר־אילן.

העם הזה אינו יושב דווקא בארץ יהודה או ביהוד מדינתא אלא הוא "מפְּזָר ומפְּדָד בין העמים [...] ודתייהם שְׁנוֹת מכל עם"⁴ (אסתר ג, ח). יושם נא לב שהדברים באים מפיו (או מושמים בפיו) של אדם זר (המך).

מכאן ואילך **איש יהודי** (=בן העם היהודי) יכול להיות משבט יהודה או מכל שבט אחר, למשל מבנימין: "איש ימיני"; כזה היה מרדכי. התואר הכפול "איש יהודי [...] איש ימיני" (אסתר ב, ה), המציג תחילה את המוצא הכללי והכוללני ואחר כך מציג את המוצא המיוחד השבטי, מקביל לפסוק בויקרא (כד, יא): "בן הישראלית [...] למטה דן". התואר "הישראלית" מציג אותה תחילה מצד העם שהיא נמנית עמו, ואחר כך בא ייחוסה מצד המשפחה והשבט: "למטה דן".

ההוראה החדשה של **יהודי** - כשם עצם שאינו מציין מוצא גאוגרפי או ייחוס שבטי, אלא כשם המביע מושג בעל הגדרה כוללת ומקיפה המשייכת את הנקרא בשם זה לעם ולאמונה מיוחדת - מתאשרת מן-ברור הן מסיפור המגילה הן מלשונה: נוצרת מציאות שאנשים מבקשים להיספח אל קהל (עם) היהודים בלי להיות צאצא של יהודה וגם בלי להיות תושב "מדינת יהודה", כלשונו המפורשת של הכתוב: "ורבים מעמי הארץ מְתִיְהָדִים כי נפל פחד היהודים עליהם" (אסתר ח, יז).

מְתִיְהָדִים הוא פועל שנגזר מן השם **יהודי** בהוראתו החדשה: 'בן העם היהודי על-פי דתו (אמונתו ואורחות חייו)⁵. ככל פועל בבניין התפעל הוראתה של **מְתִיְהָדִים** עשויה להיות 'נעשים יהודים', 'מתגיירים' בלשון חז"ל (ואכן התרגום הראשון והתרגום השני של המגילה תרגמוהו "מתגיירין"⁶); אך אפשר שהוראתה של **מְתִיְהָדִים** תהיה על דרך 'העמדת הפנים' המובעת לעתים בבניין התפעל: 'עושים עצמם יהודים'⁷, בדומה למה שנאמר באמנון: "שכב על משכבך וְהִתְחַל" (שמואל ב יג, ה), "וישכב אמנון וַיִּתְחַל" (שם שם ו); "הִתְחַל" וַיִּתְחַל עניינם 'עשה עצמך חולה', 'עשה עצמו חולה'.

ונראה שהמגילה עצמה מוליכה אותנו אל הפירוש הראשון דווקא ('נעשו יהודים', 'התגיירו'); נראה שה'מתייהדים' הם האנשים המכונים להלן "הַנְּזָלִים": "קְיָמוּ וקָבְלוּ הַיְהוּדִים עֲלֵיהֶם וְעַל זָרְעָם וְעַל כָּל הַנְּזָלִים עֲלֵיהֶם [...] להיות עושים את שני הימים האלה ככתבם וכזמנם בכל שנה ושנה" (ט, כז). דין אחד הוא ליהודים (ולזרעם) ולנלווים עליהם.⁸

מעמדם של עמי הארץ "המתייהדים" ו"הנלווים" מוזכר בברייתא שהובאה בבבלי יבמות כד ע"ב, ושם נאמר בפירוש שהם גְּרִים: "שהיה רבי נחמיה אומר אחד גירי אריות ואחד גירי חלומות ואחד גירי מרדכי ואסתר⁹ אינן גרים עד שיתגיירו בזמן הזה". הם נקראים "גרים", אף על פי שנתגיירו

"מחמת שררה" (רש"י שם, ד"ה "כבזמן הזה"). וכבר מקור קדום יותר, תרגום השבעים לאסתר, אומר ש"הנלוים" (ט, כז) היו נימולים;¹⁰ בתקופת התרגום הזה ברית המילה היא המעשה המובהק ביותר של המתגייר הבא להיספח אל נחלת ה'.

כללו של דבר, השם **יהודי** שינה את הוראתו בתקופת הבית השני, ואין עוד ספר כמגילת אסתר הנותן ביטוי לשינוי הזה. **יהודי** אינו מציין עוד מוצא גאוגרפי או משפחתי-שבטי בלבד, אלא מכנה את מי ששייך לקבוצה, לעם שעבודות של אמונות ודעות והלכה ומנהג קושרות את כל מרכיביו; הבא להציג **יהודי** גם מצד מוצאו השבטי נדרש מעתה לתוספת מידע, כפי שעשתה המגילה בהציגה את "תעודת הזהות" של מרדכי: "איש יהודי [...] איש ימיני" (תחילה צוין הכלל ואחר כך בא הפרט). אילו היה זה איש משבט לוי או משבט יהודה, מן הסתם היו מציינים שהוא יהודי "מבית לוי" או "ממטה יהודה".¹¹

הערות

1. כמובן, יש להוציא מכאן את השמות הפרטיים יהודי ויהודית: **יהודי** בן נתנאל (ירמיה לו, יד), יהודית בת בארי החתי (בראשית כו, לד), וגם את **יהודית**, כשמדובר בלשון ארץ יהודה (מלכים ב יח, כו, כח; נחמיה יג, כד).
2. זו ההשקפה המהדהדת בתקופה מאוחרת גם לגבי הפסוק שבאסתר, בקטע שבבבלי מגילה יב ע"ב: "קרי ליה יהודי אלמא מיהודה קאתי וקרי לי ימיני אלמא מבנימין קאתי" [=קורא לו יהודי, משמע שמייהודה הוא בא, וקורא לו ימיני משמע שמבנימין הוא בא!], או כתפיסתו של ר' יהושע בן לוי בהמשך הדברים שם, המנסה לעשות שלום בין שני הייחוסים: "אביו מבנימין ואמו מיהודה".
3. ראה ג' הירשקר, בפירושו למגילת אסתר, בתוך הסדרה תורה נביאים כתובים עם פירוש מדעי, בעריכת א' כהנא, תל-אביב תר"ץ, עמ' רנז.
4. הדבר תואם להפליא את הדעה הבאה בהמשך סוגיית הגמרא הנ"ל (לעיל הערה 2): "רבי יוחנן אמר לעולם מבנימין קאתי, ואמאי קרי ליה יהודי? על שם שכפר בעבודה זרה; שכל הכופר בעבודה זרה נקרא יהודי [...]" (מגילה יג ע"א).
5. יובאו כאן דבריו של ר' יונה אבן ג'ינא בספר הרקמה (בתרגומו של יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי - ד' טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' כא-כב): "כי כאשר רב שמושם ב"יהודים" ורצו לגזור ממנו פועל, שמו היו"ד שלו כשרשיה [=אות שורשית] ואמרו **מתיהדים** על משקל **מתפעלים** [...] הנהיגו היו"ד במתיידיים מנהג פ"א הפעל, והנהיגו הה"א [...] מנהג עיי"ן הפעל, והנהיגו הדל"ת מנהג הלמ"ד [=ל' הפועל] [...] וכן עשו בעלי המשנה ב [...] יתרום [...] תרם [...] כי כאשר רב שמושם ב"יתרומה" אמדוהו אומד [...] ואמרו תרם ויתרום [...] וזאת היתה דעתם **במתריעיין ומתחילין ויתריעו ויתחילו** [מן תרועה ומן תחילה] [...] כי דעת אנשי המשנה **בתרם ויתרום**

- וזולתם הדומים להם הוא דעת העבריים [=דוברי העברית וכותביה במקרא] **במתייהדים** בשוה".
6. וכן פירש רש"י על אתר. אך אבן-עזרא: "ויתכן היות מתייהדים שיתיחסו על שבת יהודה", אבל מן העברית שאבן-עזרא עצמו כותב בה עולה בבירור שימוש ב"התייהד" במשמעות 'נעשה יהודי' < 'התגייר' (באמת או למראית עין?) כדבריו בשני מקומות בפירושו לתורה: "**בן איש מצרי** - מתייהד" (ויקרא כד, ט), "**וישבה בביתך ובכחה**" [...] כי זה הבכי על אביה ועל אמה שלא התייהדו" (דברים כא, יג).
7. כך פירש הרלב"ג וכן כמה מן החדשים (ראה הירשקר במקום הנרמז לעיל בהערה 3).
8. המילה **נְלָה** עצמה מציינת הצטרפות למלוה, בלי לקבוע את דרגת ההצטרפות; אבל במקום זה הקביעה שדין אחד ליהודים ולזרעם וגם לנלווים עליהם עשויה ללמד שמדובר באיחוי גמור, כלומר בגיור. אך לא דבר ברור הוא אם זה מעמדם של "הנלווים" שבישעיהו (נו, ג, ו): "בן הנכר הנלנה", "ובני הנכר הנלוים". אמנם החשש ש"הבדל יבדילני ה' מעל עמו" נדחה, שכן, כאמור שם, כל שומר שבת מחללו וכל מחזיק בבריתו של ה', עתידים להיות מובאים אל בית ה' ולשמוח בבית תפילתו, אך הדבר נעשה מכוח הקביעה שבית ה' יהא "בית תפילה לכל העמים". והדברים מצריכים עיון נוסף.
9. רש"י: "**גירי אריות** - כגון כותים דכתיב בספר מלכים ב (יז, כה) "וישלח ה' בהם את האריות" ונתגיירו, כדכתיב התם בגלות שומרון; **גירי חלומות** - בעל חלומות אמר להם להתגייר; **מרדכי ואסתר** - ורבים מעמי הארץ מתייהדים.
10. ראה הירשקר (לעיל, הערה 3) שמביא את גרסת השבעים, אך מבטל אותה משום מה.
11. השם **לוי** מנוע מצורן הייחוס מצד צורתו, לפיכך נקטנו כאן דרך שנקט המקרא: "וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי" (שמות ב, א) ומצאנו גם **לוי**, **הלוי** בתפקיד דומה, כגון "הנער הלוי" (שופטים יח, ג), "האיש הלוי" (שם כ, ד). ואף זאת, נקטנו כאן "ממטה יהודה" ולא "יהודי", שכן כאמור **יהודי** כבר נשתנתה הוראתו.